

Др Анђелија Тасић,*

Ванредна професорка,

Правни факултет, Универзитет у Нишу,

Република Србија

DOI:10.5937/zgpfm1-57555

УВОД У КОДИРАНУ ДИСКРИМИНАЦИЈУ**

Апстракт: Дискриминација, као недозвољено прављење разлике на основу личног својства, предмет је забране у свим релевантним међународним документима који се тичу заштите људских права. Дефиниција, појавни облици, области у којима се најчешће појављује и механизми заштите привукли су пажњу како правних теоретичара, тако и доносилаца и примењивача правних прописа. И таман када можемо да помислимо да *pi-hil povim sub sole* на ову тему, експанзија употребе вештачке интелигенције у различитим областима друштва отвара читав корпус нових питања. Системи вештачке интелигенције, базирани на процесу машинског учења, плодно су тле за стварање тзв. техничке пристрасности која се, даље, развија у „кодирану дискриминацију“. Овај нови термин тиче се дискриминације која је настала као резултат рада компјутерских програма који су донели одлуке на основу унапред унетих параметара. Предмет овог рада јесте анализа садржине појма „кодирана дискриминација“, представљање релевантног међународног оквира регулисања вештачке интелигенције, са посебним овртом на одредбе које се тичу људских права и дискриминације и перцепција примењивости домаћих антидискриминационих прописа на потенцијалне случајеве дискриминације настале употребом вештачке интелигенције у Републици Србији.

Кључне речи: кодирана дискриминација, прокси дискриминација, лично својство, алгоритам, вештачка интелигенција, Закон о вештачкој интелигенцији.

* andjelija@prafak.ni.ac.rs ; <https://orcid.org/0000-0002-9146-2088>.

** Рад је настао као резултат финансирања од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација, по Уговору евиденциони број 451-03-137/2025-03/ 200120 од 4. 2. 2025. године.

*** У складу са Агендом за одрживи развој до 2030. године (А/RES/71/313), овај документ је повезан са циљем одрживог развоја бр. 16: Промовисање мирних и инклузивних друштава на путу ка одрживом развоју, обезбеђивање приступа правди за све и изградња делотворних, поузданих и инклузивних институција на свим нивоима.

1. Нови проблеми за ново доба

Замислите... без обзира на финансијску стабилност коју сте током година стекли, остајете да живите у крају у коме сте се родили, поносни на своје порекло и везани за кућу у којој сте одрасли. Приликом аплицирања за кредит, банка Вас не пита ниједно питање за које је већ познато да је дискриминаторно: ни Ваше године, ни брачни ни породични статус.¹ Уписујете само адресу становања и адресу послодавца. Банка одбија Ваш захтев за кредит. По схватању програма који обрађује захтеве за кредит, чињеница да живите десетак километара од места где радите говори о томе да имате скривене расходе јер, да није тако, већ бисте обезбедили некретнину близу места где радите, која би скратила време и трошкове одласка и повратка са посла. Појашњење које добијате јесте да је алгоритам проценио Вашу кредитну способност. Ко стоји иза алгоритма? Да ли је посреди дискриминација? Ако јесте, које је лично својство узето у обзир и од кога тражити објашњење? И, ако је у питању дискриминација, да ли говоримо о посредној или непосредној дискриминацији? Напоследку, да ли су уопште на дигитално друштво примењиве дефиниције и поделе настале у „аналогно“ доба?

Од овог рада амбициозно је очекивати да одговори на сва ова питања. Његов циљ јесте осветљавање изазова које је вештачка интелигенција донела у сферу антидискриминационог права кроз анализу основних појмова, преглед међународног оквира регулисања вештачке интелигенције, са посебним освртом на одредбе које се тичу људских права и дискриминације и разматрање да ли су решења садржана у домаћим правним прописима примењива на нове тенденције.

2. Вештачка интелигенција и дискриминација

Иако се појам вештачке интелигенције везује за актуелни тренутак, прва резултати истраживања објављени су педесетих година двадесетог века (Zuiderveen Borgesius, 2018: 12). Вештачку интелигенцију можемо дефинисати на различите начине, од „науке која машине чини паметнијим“ (цитирано према Zuiderveen Borgesius, 2018: 12) до „састава који је дизајниран за рад са променљивим нивоима аутономије и који након увођења може показати прилагодљивост, те који, за експлицитне или имплицитне циљеве које има, из улазних вредности које прима, закључује како да генерише излазне вредности као што су предвиђања, садржај,

¹ Пред Повереницом за заштиту равноправности нашло се неколико случајева који се тичу дискриминације у поступку одобравања кредита, углавном због година као личног својства (Притужба Д. А. против К. банке Б. бр. 07-00-299/2015-02 од 10. 9. 2015, притужба В. Р. против банке 07-00-115/2015-02 од 19. 7. 2015).

препоруке или одлуке које могу утицати на физичко или виртуелно окружење“ (дефиниција из Закона о вештачкој интелигенцији Европске уније²). Несумњиво је да је вештачка интелигенција у многим сферама унапредила живот човека, те је он данас користи у дијагностификовању болести, превођењу, управљању моторним возилима, али и баналним, свакодневним стварима попут одвајања електронске поште у нежељено сандуче. Њена корист је вишеструка, а сем у повећању продуктивности и финансијској користити, огледа се и у побољшању квалитета живота људи, кроз повећање обима слободног времена или давање препорука за пријатно провођење времена на основу ранијих преференци корисника.

Најрелевантнији прописи на нивоу ЕУ су Декларација ЕУ о дигиталним правима и принципима³ и Закон о вештачкој интелигенцији Европске уније. Иако сврха Декларације није регулисање вештачке интелигенције, она представља полазну основу за дигиталну трансформацију људских права. Декларација промовише идеју технологије у служби грађана и потенцира да се достигнути ниво људских права не сме снижавати ни у дигиталном окружењу. Закон о вештачкој интелигенцији ЕУ подстиче поуздану (употребу) вештачке интелигенције, која је базирана на системима ризика. Овај закон препознаје четири нивоа ризика – минимални (претежан број система је такав), ограничен (ризички повезани са одсуством транспарентности), висок (уколико се користе као сигурносна компонента производа или су сами производи побројани у Анексу I) и неприхватљив (они који су усмерени на манипулисање сигурношћу или људским правима). Након ступања на снагу Закона о вештачкој интелигенцији 2024. године, отворено је питање његове интеракције са Општом уредбом о заштити података (ГДПР)⁴. Закон о вештачкој интелигенцији има за циљ да промовише антропоцентричну, поуздану и одрживу вештачку интелигенцију, уз поштовање основних права и слобода појединаца, укључујући њихово право на заштиту личних података. Један од главних циљева Закона о вештачкој интелигенцији је ублажавање дискриминације и пристрасности у развоју, примени и употреби „високоризичних система вештачке интелигенције“. Да би се то постигло, закон дозвољава обраду „посебних категорија личних података“ на основу скупа услова (нпр. мера за очување приватности) дизајнираних да идентификују и избегну дискриминацију која би могла да се деси

2 Artificial Intelligence Act (Regulation (EU) 2024/1689), Official Journal version of 13 June 2024 (EU AI ACT).

3 European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade, 2023/C 23/01.

4 General Data Protection Regulation (Regulation (EU) 2016/679), Official Journal version of L 119, 4. 5. 2016.

приликом коришћења такве нове технологије. Општа уредба о заштити података, међутим, изгледа рестриктивније у том погледу (De Luca, 2025).

На међународном плану, тренутно је у жижи Оквирна конвенција о вештачкој интелигенцији и људским правима, демократији и владавини права⁵. Овај документ отворен је за потписивање септембра 2024. године. То је правно обавезујући међународни уговор који обезбеђује да се вештачка интелигенција користи у складу са достигнутим степеном заштите људских права, те да не нарушава демократске институције или процесе. Дефиниција вештачке интелигенције готово је идентична оној која се налази у Закону о вештачкој интелигенцији ЕУ. У погледу дискриминације, свака страна уговорница се обавезује да усвоји или примени постојеће мере којима се обезбеђује да активности у животном циклусу система вештачке интелигенције поштују једнакост, укључујући једнакост на основу пола, те да поштују равноправност, загарантовану прихваћеним међународним и домаћим документима. Свака страна уговорница се, даље, обавезује да донесе или примењује донете мере усмерене ка превазилажењу неједнакости у циљу постизања правичних, праведних и једнаких циљева, у складу са раније преузетим обавезама у циљу очувања људских права, а у вези са активностима у оквиру животног циклуса система вештачке интелигенције (чл. 10). У Пратећем објашњењу⁶ уз ову конвенцију наглашава се да специфичан контекст вештачке интелигенције укључује релативно нове категорије, попут, на пример, техничке пристрасности која настаје због проблема повезаних са машинским учењем које ствара додатну пристрасност које није било приликом креирања система или доношења одлука, као и социјалну пристрасност, будући да се не узима у обзир друштвени и историјски контекст. Ове неједнакости укључују, на пример, историјске и структурне препреке родној равноправности и пошреном и праведном третману особа које припадају групама које су биле или су још увек делимично потцењене, дискриминисане или на други начин подложне константној неједнакости.

Све наведене дефиниције вештачке интелигенције узимају у обзир и њен животи циклус. Дванаест стадијума у развоју вештачке интелигенције подељено је у три нивоа: дизајнирање, развој и распоређивање⁷ (Mihajlović, Ćorić, 2024: 12–13).

5 Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law, Council of Europe Treaty Series - No. 225, Vilnius, 5. IX 2024.

6 Explanatory Report to the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law.

7 То су следећи стадијуми: 1) планирање пројекта – пројектни тим одлучује да ли ће применити вештачку интелигенцију на конкретни задатак или не; 2) формулисање

У Републици Србији формирана је радна група за израду Закона о вештачкој интелигенцији⁸, којим ће се наставити пут трасиран усвајањем Етичких смерница за развој, примену и употребу поуздане и одговорне вештачке интелигенције⁹ и Стратегије развоја вештачке интелигенције у Републици Србији за период 2025–2030. године¹⁰. Етичке смернице¹¹ садрже корпус основних начела, од којих је, у контексту овог рада, нарочито важно начело правичности^{12,13}. Са једне стране, оно се односи на активну улогу вештачке интелигенције у пружању једнаког приступа виталним сферама друштва, као и спречавање обмане лица која користе вештачку интелигенцију, приликом доношења одлука. Са друге стране, правичност треба да обезбеди могућност оспоравања и укључивања ефикасне правне заштите против одлука које су резултат рада вештачке интелигенције, или људи који надзиру систем. Друго

проблема којим ће се бавити модел вештачке интелигенције; 3) екстракција или набавка података која треба да обезбеди неопходне податке за обуку модела вештачке интелигенције; 4) анализа података која почиње када су сви потребни подаци прибављени (крај првог нивоа); 5) претходна обрада података; 6) избор и селекција модела, што зависи од задатка који треба да буде обављен; 7) тестирање модела и валидација; 8) модел извештавања где стручњаци могу да открију да ли модел вештачке треба да буде модификован на основу откривених препрека (крај другог нивоа); 9) имплементација модела вештачке интелигенције у стварни свет; 10) обука корисника; 11) праћење имплементације модела; 12) ажурирање или уклањање модела вештачке интелигенције на основу резултата праћења и искустава (крај трећег нивоа).

8 <https://nitra.gov.rs/cir/ministarstvo/vesti/odrzan-prvi-sastanak-radne-grupe-za-izradu-nacrta-zakona-o-vestackoj-inteligenciji-republike-srbije>, приступ сајту 10. 3. 2025.

9 Закључак о усвајању Етичких смерница за развој, примену и употребу поуздане и одговорне вештачке интелигенције, *Сл. гласник РС*, 23/2023, у даљем тексту и Етичке смернице или Смернице.

10 Стратегије развоја вештачке интелигенције у Републици Србији за период 2025-2030. године *Сл. гласник РС*, 5/2025.

11 Етичке смернице садрже списак високоризичних система који имају тенденцију да крше принципе и услове утврђене Смерницама, а то су: биометријска идентификација и категоризација појединца, управљање критичном инфраструктуром и њеним радом, образовање, стручно усавршавање и оспособљавање, запошљавање, управљање запосленим/ангажованим лицима и приступ samozapoшљавању, здравство, приступ и коришћење јавних и социјалних услуга као и основних приватних услуга, кривично гоњење, управљање миграцијама људи, азилом и надзором државне границе и правосуђе и демократски процеси, али и системи за препоруке вођени вештачком интелигенцијом на платформама које користи велики број људи, попут друштвених мрежа.

12 Смернице наводе још два начела: достојанство и забрану чињења штете.

13 Ове смернице надовезују се и на Препоруке о етици система вештачке интелигенције које је донео УНЕСКО.

важно начело јесте начело објашњивости и проверљивости. Оно се односи на објашњење због чега је предложена одређена одлука. Уколико то није могуће, говори се о феномену „црне кутије“¹⁴. Овај феномен, међутим, смањује поверење у вештачку интелигенцију, а на терену процесног права, отежава доказивање дискриминације. Различитост, недискриминација и равноправност појављују се и међу условима поуздане и одговорне вештачке интелигенције¹⁵.

3. Заштита од дискриминације – нормативни оквир

Устав Републике Србије забрањује сваку дискриминацију, непосредну или посредну, по било ком основу, а нарочито по основу расе, пола, националне припадности, друштвеног порекла, рођења, вероисповести, политичког или другог уверења, имовног стања, културе, језика, старости и психичког или физичког инвалидитета¹⁶. Ова уставна одредба конкретизована је низом закона¹⁷, од којих Закон о забрани дискриминације представља кровни закон. Дефиниција дискриминације коју даје овај ЗЗД користиће се као радна дефиниција у овом тексту (чл. 2 ЗЗД). Изрази „дискриминација“ и „дискриминаторско поступање“ означавају свако неоправдано прављење разлике или неједнако поступање, односно пропуштање (искључивање, ограничавање или давање првенства), у односу на лица или групе као и на чланове њихових породица, или њима блиска лица, на отворен или прикривен начин, а

14 Црна кутија се може дефинисати као систем за аутоматско одлучивање, често заснован на машинском учењу из великих података (Big Data) који мапира предвиђања у односу на одређеног корисника на основу система вредновања који остаје необјашњив (некада и онима који су креирали алгоритам) (Pedreschi, Giannotti, Guidotti, Monreale, Ruggieri, Turini: 2019).

15 Остали услови наведени Смерницама су: деловање и контрола, техничка поузданост и безбедност, приватност, заштита података о личности и управљање подацима, транспарентност, друштвено и еколошко благостање и одговорност. У литератури се, ипак, наводи да алгоритамско учење није подобно за примену принципа транспарентности како је то случај са правним одлукама у класичном смислу. Спорна питања односе се на то да ли јавни треба да буду и подаци који су довели до „тренирања алгоритма“, као и да се транспарентност односи само на изворни код, или и касније (Цветковић, 2024: 331–332).

16 Чл. 21 Устава Републике Србије, *Сл. гласник РС*, 98/06 и 115/21.

17 Уз Закон о забрани дискриминације, *Сл. гласник РС*, 22/09 и 52/21 (у даљем тексту и: ЗЗД), то су и Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом, *Сл. гласник РС*, 33/06 и 13/16 и Закон о родној равноправности, *Сл. гласник РС*, 52/21 (На седници одржаној 28. 6. 2024. Уставни суд Србије покренуо је Решењем ИУз-85/2021 поступак за оцену неуставности Закона о родној равноправности. Истим решењем обуставља се извршење појединачног акта или радње предузете на основу одредаба Закона о родној равноправности).

који се заснива на раси, боји коже, прецима, држављанству, националној припадности или етничком пореклу, језику, верским или политичким убеђењима, полу, роду, родном идентитету, сексуалној оријентацији, полним карактеристикама, нивоу прихода, имовном стању, рођењу, генетским особеностима, здравственом стању, инвалидитету, брачном и породичном статусу, осуђиваности, старосном добу, изгледу, чланству у политичким, синдикалним и другим организацијама и другим стварним, односно претпостављеним личним својствима.

Како судије суде на основу Устава, потврђених међународних уговора, закона, општеприхваћених правила међународног права и других општих аката, донетих у складу са законом (чл. 144, ст. 1 Устава), важно је подсетити се и најзначајнијих међународна документа која чине релевантан правни оквир за заштиту од дискриминације.

На регионалном нивоу најзначајнији документ јесте Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода¹⁸, чији се чл. 14 односи на забрану дискриминације. Овај члан, међутим, није независан, већ се постојање дискриминације процењује у односу на повреду неког другог права из конвенције. Усвајањем Протокола 12 уз ЕКЉП домет заштите се проширио. Протокол 12 садржи самосталну одредбу о заштити од дискриминације која се односи на сва права предвиђена националним прописима, а не само она загарантована ЕКЉП. У Пратећем објашњењу уз Протокол 12 наводи се да он обухвата дискриминацију у уживању било ког права гарантованог националним прописима; у уживању права које се може извести из јасне обавезе органа јавне власти према националном праву, односно, када је орган јавне власти према националном праву дужан да се понаша на одређени начин; извршену од стране органа јавне власти у остваривању дискреционе оцене или приликом било ког другог деловања или неделовања органа јавне власти¹⁹.

На међународном нивоу, забрану дискриминације редом су прокламовали Повеља УН²⁰, Општа декларација о правима човека²¹,

18 Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода и пратећи протоколи, *Сл. лист СЦГ – Међународни уговори*, 9/03, 5/2005 и 7/2005 – испр. и *Сл. гласник РС – Међународни уговори*, 12/10 и 10/15, у даљем тексту и ЕКЉП.

19 Пратеће објашњење уз чл. 12. ЕКЉП (Explanatory Report to the Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms), чл. 22.

20 Иако претежно регулише односе међу државама, Повеља УН (Закон о Повељи УН, *Сл. гласник ДФЈ*, 69/45) садржи неколицину одредаба које се тичу заштите људских права, а нарочито забране од дискриминације. Ипак, те норме су апстрактне, због чега је била потребна њихова конкретизација, извршена већ Општом декларацијом о правима човека.

21 Општа декларација о правима човека усвојена је на Генералној скупштини УН 10. децембра 1948. године, због чега се овај датум обележава као Дан људских права.

Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима²², али и специјализоване конвенције, попут Конвенције о укидању свих облика расне дискриминације²³, CEDAW конвенције која је сконцентрисана на забрану свих облика дискриминације према женама²⁴, или Конвенцију о забрани дискриминације особа са инвалидитетом²⁵ (Петрушић, Обрадовић, Раичевић, Миладиновић Стефановић, Тасић, 2017: 22–33).

4. Правни механизми заштите од дискриминације

Закон о забрани дискриминације предвиђа три правца заштите од дискриминације – грађанскоправну, прекршајноправну²⁶ и заштиту пред Повереником за заштиту равноправности. Уз то, један број кривичних дела против равноправности санкционисан је Кривичним закоником

У чл. 1 ове Декларације истакнут је принцип да се „Сва људска бића рађају слободна и једнака у достојанству и правима“.

22 Оба пакта усвојена су 1966, а ступила на снагу 1976. године (Закон о ратификацији Пакта о грађанским и политичким правима, *Сл. гласник СФРЈ*, 7/71 и Закон о ратификацији Пакта о економским, социјалним и културним правима, *Сл. гласник СФРЈ*, 7/71). Пакт о грађанским и политичким правима садржи и несамосталне (односе се само на права загарантована Пактом) и самосталне одредбе о дискриминацији (односе се на сва права предвиђена националним правом), док Пакт о социјалним, економским и културним правима садржи само несамосталне одредбе.

23 Закон о ратификацији Међународне конвенције о укидању свих облика расне дискриминације, *Сл. гласник СФРЈ*, 31/67. Ова конвенција садржи и дефиницију дискриминације, а осим од дискриминације по основу расе, штити и од дискриминације по основу боје коже, предака и националног или етничког порекла.

24 Закон о ратификацији Конвенције о укидању свих облика дискриминације жена. *Сл. гласник СФРЈ*, 11/81. Заштита од дискриминације у овом уговору је ограничена само на један основ, а то је пол.

25 Закон о ратификацији Конвенције о правима особа са инвалидитетом. *Сл. гласник РС – Међународни уговори*, 42/09. Ова конвенција први пут на целовит начин дефинише кључне појмове и пружа свеобухватну правну заштиту особама са инвалидитетом.

26 Прекршаји прописани ЗЗД односе се на дискриминацију у поступцима пред органима јавне власти (чл. 50), у области рада (чл. 51), у пружању јавних услуга и коришћењу објеката и површина (чл. 52), верску дискриминацију (чл. 53), дискриминацију у области образовања и стручног усавршавања (чл. 54), по основу пола (чл. 55), на основу сексуалне оријентације (чл. 56), дискриминацију деце (чл. 57), на основу старосног доба (чл. 58), политичке или синдикалне припадности (чл. 59) и здравственог стања (чл. 60). Прекршајна заштита од дискриминације прописана је и другим законима у чијем фокусу се налази регулисање неког другог права (чл. 274, ст. 1, т. 1 Закона о раду, *Сл. гласник РС*, 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – одлука УС, 113/2017 и 95/2018 – аутентично тумачење).

Републике Србије²⁷. Напоследку, или пре свега, ваља поменути и уставносудску заштиту од дискриминације²⁸. Имајући у виду предмет овог рада, више пажње биће посвећено поступку пред Повереником за заштиту равноправности и грађанскоправној заштити од дискриминације.

Повереник за заштиту равноправности јесте самостални и независни државни орган у чијем спектру надлежности се налази и поступање по притужбама грађана, давање мишљења и препорука (чл. 33, ст. 1, т. 2 ЗЗД). Према доступним подацима, ниједна до сада поднета притужба није се тичала случајева употребе вештачке интелигенције. Повереник за заштиту равноправности био је укључен у израду Стратегије за развој вештачке интелигенције (Тоскић Цветиновић, 2024: 32). Актуелна повереница се, такође, више пута изјаснила о овој проблематици. Навела је да су „алгоритми, на којима се базира вештачка интелигенција заправо мишљења изражена кроз програмерски код, што значи да је свака дискриминација учињена путем вештачке интелигенције производ подсвесних или свесних ставова особа које учествују у изради самог кода. Од изузетне важности је да се процес развоја вештачке интелигенције регулише и уреди, као и да се ризици на време препознају и да се на њих реагује. Због тога је кључ у сарадњи, интензивном праћењу технолошког развоја и благовременој реакцији и на регулаторном пољу. Поред тога, едукација о правима и контроли података мора имати много већи обухват и међу општом популацијом, са нагласком на групе у повећаном ризику

27 Кривични законик. *Сл. гласник РС*, 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 и 94/2024. Повреда равноправности (чл. 128), повреда права употребе језика и писма (чл. 129), повреда слободе изражавања националне или етничке припадности (чл. 130) и повреда слободе испољавања вере и вршења верских обреда (чл. 131) спадају у кривична дела против слобода и права човека и грађанина. Повреда угледа због расне, верске, националне или друге припадности (чл. 174) јесте кривично дело против части и угледа, док је расна и друга дискриминација (чл. 387) кривично дело против човечности и других добара заштићених међународним правом. О другим кривичним делима и општим институтима кривичног права од значаја за сузбијање дискриминације опширније у Петрушић et al., 2017: 157–163).

28 Заштита од дискриминације може се спровести кроз оцену уставности и законитости општих аката (иницијатива за оцену уставности и законитости Закона о финансијског подршци породици са децом на основу које је донета одлука УЗ-299/2018 од 22. 12. 2022. о утврђивању несагласности) или кроз одлучивање по уставној жалби (Уставни суд Србије је, по уставној жалби, одлучивао о томе да ли је по среди повреда начела забране дискриминације у случају када је исти суд, поводом исте чињеничне и правне ситуације, доносио различите одлуке (Уж-1384/2008. од 2. децембра 2010. године).

од дискриминације, али и међу запосленима у органима јавне власти²⁹. „С обзиром на то да ће се социјалне, здравствене и економске услуге, али и тржиште рада, све више ослањати на аутоматизацију, како у приватном тако и у јавном сектору, као и да се кршења права од стране алгоритама тешко откривају, што може погодити огроман број људи, повереница истиче да је неопходно укључити припаднике различитих друштвених група у креирање оваквих програма, како би својом специфичном перспективом допринели инклузивности процеса, „чишћењу” података, и елиминацији предрасуда из алгоритама и кодова“³⁰.

Судска грађанскоправна заштита од дискриминације пружа се у парничном поступку, по правилима посебног парничног поступка прописаног ЗЗД, уз сходну примену одредаба Закона о парничном поступку³¹. Специфичности овог поступка огледају се у правилима о надлежности, активно процесно легитимисаним субјектима, начелима која се примењују, правилима о терету доказивања и правним лековима (Тасић, 2016). Према Закону о уређењу судова³², у првом степену стварно је надлежан Виши суд. Правила о месној надлежности елективне су природе. Осим према правилима о општој месној надлежности, која су прописана ЗЗД, надлежност се може одредити и према месту пребивалишта, односно седишта тужиоца (чл. 42). Активно процесно легитимисани субјекти су: лице које је повређено дискриминаторским поступањем, Повереник за заштиту равноправности, организација која се бави заштитом људских права, односно права одређене групе лица и лице које се добровољно изложило дискриминаторском поступању (тзв. тестер). Иако није конкретизовано, прокламовано је начело хитности (чл. 41, ст. 3 ЗЗД). Ревизија је увек допуштена. У антидискриминационим парницама важе правила о прерасподели терета доказивања. Уколико тужилац учини вероватним да је тужени извршио акт дискриминације, терет доказивања да услед тог акта није дошло до повреде начела једнакости, односно начела једнаких права и обавеза сноси тужени (чл. 45 ЗЗД). На тужиоцу је да учини вероватним, као нижи степен доказивања, да је тужени учинио конкретну радњу коју сматра дискриминаторским чином. На туженом је, онда, да докаже (као виши степен доказивања) да конкретна радња не представља акт дискриминације. Он то може учинити на два начина, што

29 <https://ravnopravnost.gov.rs/poverenica-na-konferenciji-uticaj-vestacke-inteligencije-na-slobodu-informisanja-misljenja-i-izrazavanja/>, приступ сајту 11. 3. 2025.

30 <https://ravnopravnost.gov.rs/poverenica-o-nadzoru-i-etici-u-upotrebi-vestacke-inteligencije/>, приступ сајту 11. 3. 2025.

31 Закон о парничном поступку. *Сл. гласник РС*, 72/2011, 49/2013 – одлука УС, 74/2013 – одлука УС, 55/2014, 87/2018, 18/2020 и 10/2023 – др. закон.

32 Чл. 25, ст. 1, т. 7 Закона о уређењу судова. *Сл. гласник РС*, 10/2023.

ћемо објаснити на примеру најједнаке зараде за коју тужилац тврди да је исплаћена мушкарцу и жени на истом радном месту за једнак рад. Први начин је да тужени докаже да околности случаја нису онакве каквим их је тужилац учинио вероватним, најједноставније тако што ће доказати да је мушкарцу и жени исплаћена једнака зарада за једнак рад. Други начин јесте да потврди да им није исплаћена једнака зарада, али и да докаже да околности случаја нису исте, односно да не говоримо о лицима која се налазе у истој правној ситуацији. Разлика се може огледати у додатном ангажовању које је мушкарац имао, едукацији коју је похађао, годинама радног стажа.

Из напред наведене дефиниције дискриминације коју даје ЗЗД, произилазе два конститутивна елемента – неповољнији третман и лично својство. Само испуњењем оба ова услова ће се једна штетна, па чак и противправна радња сматрати дискриминацијом. Неповољнији третман састоји се у неоправданом прављењу разлике, неједнаком поступању или искључивању, ограничавању или давању предности лицу или групи лица. Лична својства која је ЗЗД побројао дата су *exempli causa*, а листа, која се мењала изменама из 2021. године³³, остаје отворена. За питања заменске дискриминације нарочито је важно доказивање. Подсетимо, у антидискриминационим парницама важе правила о прерасподели терета доказивања. Да би се дискриминација доказала, важно је да буду наведена оба елемента – и лично својство и неједнак третман.

Два су основна облика дискриминације – непосредна и посредна дискриминација. Непосредна дискриминација постоји ако се лице или група лица, због његовог односно њиховог личног својства у истој или сличној ситуацији, било којим актом, радњом или пропуштањем, стављају или су стављени у неповољнији положај, или би могли бити стављени у неповољнији положај (чл. 6 ЗЗД). Посредна дискриминација постоји ако наизглед неутрална одредба, критеријум или пракса лице или групу лица ставља или би могла ставити, због њиховог личног својства, у неповољан положај у поређењу са другим лицима у истој или сличној ситуацији, осим ако је то објективно оправдано легитимним циљем, а средства за постизање тог циља су примерена и нужна (чл. 7 ЗЗД). Непосредну дискриминацију није, а посредну је могуће оправдати. Прва је усмерена ка постизању фактичке, а друга ка постизању суштинске неједнакости. Напошетку, непосредна дискриминација се може сумирати речима:

33 Изменама и допунама ЗЗД 2021. године додата су следећа лична својства: род, полне карактеристике и ниво прихода. Управо је родни идентитет био један од „камена спотицања“ приликом иницијалног усвајања закона, будући да је, на инсистирање Српске православне цркве и других традиционалних верских заједница, закон повучен из скупштинске процедуре.

„неједнако поступање према једнакима“, а посредна речима: „једнако поступање према неједнакима“. Сви остали облици дискриминације, наведени у ЗЗД, произилазе из ова два основна облика.

Кодирана дискриминација, међутим, уводи један нови појам: прокси (eng. проху) или заменску дискриминацију. Термин прокси дискриминација означава оно неједнако поступање које је повезано са карактеристикама које се неће, иницијално, наћи међу познатим (класичним) основама дискриминације. Слична је посредној дискриминацији јер се не позива, експлицитно, на неко лично својство. На основу наизглед неутралног основа који је у снажној корелацији са забрањеним основом, доводи, заправо, до дискриминације. Из ове повезаности се изводи припадност групи, а из припадности групи изводе се закључци о појединцу. На пример, карактеристика поштанског броја, која сама по себи није дискриминаторна, постаје замена за лично својство „порекло“, или лично својство „имовно стање“. Познато је да одређене маргинализоване друштвене групе или мигранти живе у одређеном делу града; иако послодавац нигде у свом огласу за посао не истиче да неће запослити особу одређеног порекла, чињеница је да на основу поштанског броја, или назива насеља, може да закључи о пореклу кандидата и не узме га у обзир за посао из тог разлога. Даље, уколико се у конкурс наведе да се тражи особа за рад на пројекту у континуираном трајању од две године, и да ће предност имати особе које се могу обавезати на такав услов, ова синтагма јесте замена за пол као лично својство, јер жене несразмерно чешће прекидају каријеру због трудноће и породилског одсуства. Чак и потпуно „бенигна“ питања, која чине да се разговор за посао релаксира, попут оног о музичком укусу, може упутити на припадност одређеној раси или етничкој заједници. Ова заменска дискриминација добија на значају у контексту све веће дигитализације и посебно је релевантна у коришћењу АДМ система, будући да се због великог броја доступних „неутралних“ карактеристика, одлуке заснивају, или могу бити засноване на таквим (наводно) неутралним критеријумима који (могу) у великој мери да корелирају са личним својствима која су заштићена што оставља простор за дискриминаторско поступање (Coded bias, 2023: 17).

5. Уместо закључка

Ситуацију описану у уводу рада не морамо да замишљамо. У Финској, Национални суд за недискриминацију и једнакост нашао је да је једна компанија дискриминисала клијента у поступку добијања кредита. Приликом процене кредитне способности, узети су у обзир подаци повезани са узрастом, полом, језиком и местом пребивалишта,

али не и са његовом личношћу кредитном историјом. У конкретном случају, чињенице да је подносилац захтева мушкарац који говори фински језик и долази из руралног подручја сматрале су се као недостатак приликом процене кредитне способности коју је учинила компанија (Study on the impact of artificial intelligence systems, their potential for promoting equality, including gender equality, and the risks they may cause in relation to non-discrimination, 2023: 21)³⁴. Дакле, будућност је стигла, а вештачка интелигенција се заиста увлачи у све поре људских живота.

Иако охрабрује чињеница да је Република Србија, према глобалном индексу који мери спремност влада за примену вештачке интелигенције у пружању услуга, на 57. месту у свету³⁵, овај тренд се мора наставити доношењем одговарајуће регулативе, али и покушајима да се иде корак напред у односу на технологију, кроз предвиђање трендова развоја. Парадоксално, управо нам вештачка интелигенција и може помоћи у томе.

Литература и извори

Публикације/Publications

De Luca, S. 2025. *Algorithmic discrimination under the AI Act and the GDPR*. European Parliament.

Gender equality commission (GEC) and the Steering committee on anti-discrimination, diversity and inclusion (CDADI). 2023. *Study on the impact of artificial intelligence systems, their potential for promoting equality, including gender equality, and the risks they may cause in relation to non-discrimination* (Prepared by: Bartoletti, I. Xenidis, R). Council of Europe. Strasbourg.

Federal Anti-Discrimination Agency. (2023). *Coded bias: The General Equal Treatment Act and protection against discrimination by algorithmic decision-making systems* (Presented by: Spiecker gen. Döhmman, I. V. Towfigh, E).

Zuiderveen Borgesius, F. 2018. *Discrimination, artificial intelligence, and algorithmic decision-making*. Council of Europe. Strasbourg.

34 Ово независно тело изрекло је забрану даљег вршења дискриминације и условну казну од 100.000 евра. Компанија против које је вођен поступак је у свом одговору изјавила да се она залаже за равноправност, али захтева могућност за самосталну процену кредитне способности. У тој процени, ниједно спољашње тело не би смело да има улогу. Такође, компанија је навела да ова одлука не погађа само њих, већ све оне који одлуку заснивају на статистичком моделовању и оцењивању у процени кредитне способности. Компанија је најавила тужбу управном суду, али пошто је није и поднела, одлука је постала коначна (<https://algorithmwatch.org/en/finnish-credit-score-ruling-raises-questions-about-discrimination-and-how-to-avoid-it/>, приступ сајту 6. 3. 2025).

35 <https://oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>, приступ сајту 15. 3. 2025.

Mihajlović, A. Ćorić, V. 2024. Artificial intelligence and discrimination – strengths and weaknesses of the current European anti-discrimination legal framework. *Regional Law Review*. Institut za uporedno pravo. Beograd. DOI: 10.56461/iup_rlrc.2024.5.ch2

Pedreschi, D. Giannotti, F. Guidotti, R. Monreale, A. Ruggieri, S. Turini, F. 2019. *Meaningful Explanations of Black Box AI Decision Systems*. Association for the Advancement of Artificial Intelligence (www.aaai.org).

Петрушић, Н. Обрадовић, Г. Раичевић, Н. Миладиновић Стефановић, Д. Тасић, А. (2017). *Антидискриминационо право – прописи, пракса и стварност*. Правни факултет Универзитета у Нишу: Ниш.

Тасић, А. 2016. *Поступак у парницама за заштиту од дискриминације (докторска дисертација)*. Ниш.

Тоскић Цветиновић, А. 2024. Улога независних институција и цивилног друштва у развоју и контроли примене вештачке интелигенције са аспекта људских права и слободе изражавања (ажурирана верзија). ОЕБС.

Цветковић, П. 2024. *Типологија правних принципа у дигиталном окружењу: уводна разматрања*. Зборник радова: Правни принципи у савременом праву. Ниш: Центар за публикације.

Прописи, одлуке и веб сајтови/Legal acts, decisions and websites
Artificial Intelligence Act (Regulation (EU) 2024/1689). Official Journal version of 13 June 2024. (EU AI ACT).

General Data Protection Regulation (Regulation (EU) 2016/679), Official Journal version of L 119, 04. 05. 2016.

European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. 2023/C 23/01.

Explanatory Report to the Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law.

Explanatory Report to the Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Закључак о усвајању Етичких смерница за развој, примену и употребу поуздане и одговорне вештачке интелигенције, *Сл. гласник РС*. Бр. 23.23.

Закон о забрани дискриминације. *Сл. гласник РС*. Бр. 22.09. и 52.21.

Закон о Повељи УН, *Сл. гласник ДФЈ*, Бр. 69.45.

Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом. *Сл. гласник РС*. Бр. 33. 06. и 13.16.

Закон о парничном поступку. *Сл. гласник РС*. 72.11, 49.13 – одлука УС, 74.13 – одлука УС, 55.14, 87.18, 18.20 и 10.23 – др. закон.

Закона о раду. *Сл. гласник РС*. Бр. 24.05. 61.05. 54.09. 32.13. 75.14. 13.17 – одлука УС, 113.17. и 95.2018 – аутентично тумачење.

Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода и пратећи протоколи. *Сл. лист СЦГ – Међународни уговори*. Бр. 9.03, 5.05 и 7.05 – испр. и *Сл. гласник РС – Међународни уговори*. Бр. 12.10 и 10.15.

Закон о ратификацији Конвенције о правима особа са инвалидитетом. *Сл. гласник РС – Међународни уговори*, Бр. 42.09.

Закон о ратификацији Конвенције о укидању свих облика дискриминације жена. *Сл. гласник СФРЈ*, Бр. 11.81.

Закон о ратификацији Међународне конвенције о укидању свих облика расне дискриминације, *Сл. гласник СФРЈ*, Бр. 31.67.

Закон о ратификацији Пакта о грађанским и политичким правима, *Сл. гласник СФРЈ*, Бр. 7.71.

Закон о ратификацији Пакта о економским, социјалним и културним правима, *Сл. гласник СФРЈ*, Бр. 7.71

Закон о родној равноправности. *Сл. гласник РС*. Бр. 52. 01.

Закон о уређењу судова. *Сл. гласник РС*, Бр. 10.23.

Кривични законик. *Сл. гласник РС*. Бр. 85.05, 88.05 – испр., 107.05 – испр., 72.09, 111.09, 121.12, 104.13, 108.14, 94.16, 35.19 и 94.24.

Општа декларација о правима човека усвојена је на Генералној скупштини УН 10. децембра 1948. године.

Препоруке о етици система вештачке интелигенције, УНЕСКО, 2021 (Recommendation on the Ethics of AI).

Притужба В. Р. против банке 07-00-115/2015-02 од 19. 7. 2015.

Притужба Д. А. против К. банке Б. бр. 07-00-299/2015-02 од 10. 9. 2015.

Стратегије развоја вештачке интелигенције у Републици Србији за период 2025-2030. године *Сл. гласник РС*. 5.25.

Решење IУз-85/2021 Уставног суда Србије.

Устав Републике Србије. *Службени гласник РС*. Бр. 98.06. и 115.21.

Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law, Council of Europe Treaty Series - No. 225, Vilnius, 5. IX. 2024.

IУз-299/2018 од 22. 12. 2022.

Уж-1384/2008. од 2. 12. 2010. године.

<https://algorithmwatch.org/en/finnish-credit-score-ruling-raises-questions-about-discrimination-and-how-to-avoid-it/>, приступ сајту 6. 3. 2025

<https://nitra.gov.rs/cir/ministarstvo/vesti/odrzan-prvi-sastanak-radne-grupe-za-izradu-nacrta-zakona-o-vestackoj-inteligenciji-republike-srbije>, приступ сајту 10. 3. 2025.

<https://oxfordinsights.com/ai-readiness/ai-readiness-index/>, приступ сајту 15. 3. 2025.

<https://ravnopravnost.gov.rs/poverenica-na-konferenciji-uticaj-vestacke-inteligencije-na-slobodu-informisanja-misljenja-i-izrazavanja/>, приступ сајту 11. 3. 2025.

<https://ravnopravnost.gov.rs/poverenica-o-nadzoru-i-etici-u-upotrebi-vestacke-inteligencije/>, приступ сајту 11. 3. 2025.

Prof. Anđelija Tasić, LL.D.,
Associate Professor,
Faculty of Law, University of Niš,
Republic of Serbia

INTRODUCTION TO CODED DISCRIMINATION

Summary

Discrimination is defined as an unjust distinction based on personal characteristics. As such, it is prohibited by all relevant international documents related to the protection of human rights. The definition, forms, prevalence, and protection mechanisms against discrimination have garnered the attention of legal theorists, policymakers, and practitioners alike. While it may seem that there is nihil novum sub sole regarding this topic, the rapid expansion of artificial intelligence in various sectors of society brings forth a myriad of new questions. Artificial intelligence systems, particularly those based on machine learning, are prone to creating what is known as technical bias, which can further evolve into “coded discrimination.” This term refers to discrimination that arises from the decisions made by computer programs operating based on predefined parameters. This paper aims to analyze the concept of “coded discrimination,” present the relevant international framework for regulating artificial intelligence by focusing on provisions related to human rights and discrimination, and examine the applicability of domestic anti-discrimination regulations to discrimination instances stemming from the use of artificial intelligence in the Republic of Serbia.

Keywords: coded discrimination, proxy discrimination, personal characteristic, algorithm, artificial intelligence, Artificial Intelligence Act.